

KUZEYDOĞU ANADOLU'NUN İSKÂN TARİHİ ÜZERİNE BAZI GÖZLEMLER*

Veli ÜNSAL**

Özet

Türkiye'nin Kafkaslara açılan kapısı olan Kuzeydoğu Anadolu Tarih Öncesi Çağlardan günümüze kadar yerleşime sahne olmuştur. Kuzeydoğu Anadolu'nun tarih öncesi ve tarihi çağları ile ilgili olan bu çalışma, bölgenin sahip olduğu coğrafi konumundan dolayı ayrı bir önem kazanmaktadır. Bölge coğrafyası, tarih öncesi çağlarda insanların yaşaması için gerekli olan tarım alanları, su kaynaklarını bünyesinde barındırmaktadır. Çalışma Erzincan, Erzurum ve Kars illeri ile sınırlandırılmıştır. Kuzeydoğu Anadolu'daki ilk çalışmaları Kökten yapmıştır. Bu çalışmalar sonucunda bölgenin Paleolitik, Epipaleolitik, Kalkolitik ve İlk Tunç çağlarında iskân gördüğü anlaşılmıştır. Kuzeydoğu Anadolu'da özellikle de Son Kalkolitik ve Son Tunç Çağı boyunca varlığını sürdüren Karaz kültürünün etkileri görülmektedir. Çalışma sahamıza giren ve Kuzeydoğu Anadolu bölümünde yer alan Erzurum'da Paleolitik Çağ aletlerine, Kars'ta Paleolitik, Mezolitik ve Neolitik döneme tarihlenen yerleşmelere ve bu döneme ait buluntulara rastlanılmıştır. Erzincan'da ise Kalkolitik Çağ ve sonrasına tarihlenen yerleşme yerlerine ve buluntulara rastlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Erzincan, Erzurum, İskân, Kars, Kuzeydoğu Anadolu.

SOME OBSERVATIONS ON THE SETTLEMENT HISTORY OF NORTHEASTERN ANATOLIA

Abstract

Northeast Anatolia, gate of Turkey where opening to Caucasian, her seen settlements from prehistoric ages onwards. This study related with prehistoric and historic ages of Northeast Anatolia, is of distinctive prominence due to geographic position of area. Geographical features of area include agricultural lands and water resources, which are essential for living of people in prehistoric ages. Because of this, our study is mainly confirmed to Erzincan, Erzurum, and Kars. Kökten carried out first studies in North Anatolia. Under the light of these researches, it is understood that settlements took place in the area in Paleolithic, Epipaleolithic, Chalcolithic, and Early Bronze ages. Effects of Karaz culture continuing its presence in Northeast Anatolia especially in Late Chalcolithic and Last Bronze ages could be seen. Paleolithic ages tools were seen in Erzurum, which is situated in North-east Anatolia and is in our study coverage; settlements dating back Paleolithic, Mesolithic, and Neolithic periods together with findings belonging to these ages in Kars; and also findings and settlements dating back Chalcolithic age and later in Erzincan.

Keywords: Erzincan, Erzurum, Kars, Northeast Anatolia, Settlement.

* Bu çalışma, I. Uluslararası Bilimsel ve Mesleki Çalışmalar Sempozyumunda sunulmuş olup, gözden geçirilerek ve geliştirilerek yayıma hazır hale getirilmiştir.

** Prof. Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, unsalveli@hotmail.com,
ORCID 0000-0002-8907-6153

Giriş

Coğrafi konumu itibariyle Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi güneyde Mezopotamya, doğuda İran, kuzeydoğuda Kafkasya, batıda da Orta Anadolu bozkırları arasında bir orta bölgedir. Bu nedenle bu bölge binlerce yıl önce parlayıp sönen eski medeniyetlerin kavşak yeridir. Doğu Anadolu yüksek yaylası tarih öncesi çağlarda yaşayan insanların ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için bütün elverişli özelliklere sahipti. Su kaynaklarının çokluğu, tabii kaya sığınaklarının varlığı çayır ve ormanlık alanları ve özellikle zengin av hayvanlarının bolluğu insanlığı en eski çağlardan beri buralar çekmiştir. Bugün Doğu Anadolu Bölgesi her ne kadar yarı çıplak bir görünüm arz ediyorsa da tarih öncesi çağlarda vadiler arasında kıvrılarak akan çay ve dereler boyunca sık korular ve kışa dayanıklı ormanlarla kaplı bir bölgeydi. M.Ö. I. binden itibaren Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki kültürel ve coğrafi durum hakkında bilgi veren çivi yazılı metinlerde, o devirde bölgedeki ormanların varlığını açıkça ifade eder (Ünsal, 2006a: 193).

Doğu Anadolu Bölgesinin arkeolojik haritasına bakıldığında tarih öncesi çağların tümünde iskâna rastlanır. Bölgenin çalışma alanına giren Kuzeydoğu Anadolu bölümünde yer alan tarih öncesi çağlara ait mağara resimleri ise gerek Anadolu'nun ve gerekse komşu bölgelerin tarih öncesi çağlarını aydınlatması bakımından çok önemlidir (Ceylan, 2008).

Kuzeydoğu Anadolu'nun tarih öncesi çağlarına geçmeden çalışma kapsamına giren Erzincan, Erzurum ve Kars'ın genel coğrafi özelliklerinden bahsetmek yerinde olacaktır.

Çalışma kapsamında incelenen ilk merkez Erzincan ve çevresidir.

Doğu Anadolu'nun batı bölümünde Yukarı Fırat Havzası'nda yer alan Erzincan ilinin yüzölçümü 11.903 km², il merkezinin denizden yüksekliği ise 1.218m'dir. İl, kuzeyden Giresun, Gümüşhane; doğudan Erzurum; güneydoğudan Bingöl; güneybatıdan Malatya, Elazığ; güneyden Tunceli; batıdan Sivas illeri ile çevrilidir. Tektonik bir yapı üzerinde bulunan il toprakları, güneyden Munzur ve Mercan Dağları, doğudan Karasu Dağları, kuzey ve kuzeydoğudan ise Kop Dağları'nın batı uzantılarıyla çevrelenir. Batıda Refahiye Dağları ile Buzbel Dağları bulunur. Erzincan ili, genellikle dağlar ve platolar ile kaplıdır. Dağ sıraları arasında çukurluklarda yer alan ovalar ve düzlükler, boğazlarla birbirine bağlanmış durumdadır. Erzincan topraklarının büyük bir bölümü Karasu Havzası'nda bulunmaktadır. (Yurt Ansiklopedisi 1982, (4), 2587-2595; Erinç, 1953; Ceylan, 2008).

Çalışmada incelenecek bir diğer il Erzurum'dur. Bu alan, Doğu Anadolu Bölgesinin kuzeydoğu kesiminde yer alan Erzurum- Kars yöresinin batı yarısını oluşturur. Çoruh, Fırat ve Aras Havzaları'nın başlangıç noktasında ve 25.066

km² yüzölçümüne sahip ilin kuzeyinde Rize ve Artvin; batısında Gümüşhane ve Erzincan; güneyinde Bingöl ve Muş; doğusunda ise Kars ve Ağrı illeri ile yer alır. Denizden yüksekliği 1853 m. olan ve topraklarının büyük bölümü yüksek alanlardan oluşan ili, kuzeyden Rize; batıdan Dumanlı ve Kop; güneyden Cemal ve Bingöl; doğudan Aras ve Allahuekber Dağları sınırlar. Erzurum ilinde ovalar il toplam alanının ancak yüzde 4 'ünü kaplar. İlin önemli ovalarını Erzurum, Pasinler ve Hınıs ovaları oluşturmaktadır. Erzurum akarsu kaynakları bakımından çok zengindir. Çoruh, Aras ve Fırat Havzalarının birleşme noktalarında yer alan Erzurum'un, önemli akarsuları Karasu, Çoruh, Oltu, Tortum, Aras ve Hınıs'tır Türkiye'nin, sıcaklık ortalaması en düşük illerinden biri olan Erzurum ilinde şiddetli bir karasal iklim tipi egemendir. İlde kışlar soğuk ve sert, kısa süren yazlar ise sıcak ve kurak geçmektedir (Yurt Ansiklopedisi 1982, (4), 2679- 2685; Ceylan, 2008).

Çalışmada incelenen son saha Kars ilidir. Kuzeydoğu Anadolu'nun yüksek yaylalarında yer alan ilin yüzölçümü 18.557 km², deniz seviyesinden yüksekliği ise 1.450 metredir. Kars, kuzeybatıdan Artvin; batıdan Erzurum; güney ve güneydoğudan ise Ağrı illeri ile çevrilidir. Bir yanda Aras ve Arpaçay vadileri, bir yandan da Yalnızçam Dağları ile çevrelenen Kars il alanı, Karadeniz Bölgesi ile Doğu Anadolu'yu birbirinden ayıran, yüksek ve sürekli sıradağlar arasında kalır. Kars il alanı, tekdüze görünümlü geniş yaylalar ve ovalar durumunu almıştır. Kars yöresinde ovalar, genellikle akarsu vadileri boyunca sıralanmış durumdadır ve vadi tabanları dışındaki ovaların tümü yüksek ve soğuktur. Kars'ta dağlar il alanının temel yapısına uygun olarak genellikle batı-doğu yönünde uzanır. Kars il toprakları tümüyle Hazar Denizi Ana Havzası içerisinde yer almaktadır. Havzanın ve dolayısıyla ilin önemli akarsuları, Aras Irmağı, Arpaçay, Kars Çayı ve Kura Irmağı'dır. Kars İl'inde, Doğu Anadolu yüksek yayla iklimi egemendir. İlde kışlar çok soğuk ve sert, yazlar ise serin geçmektedir (Yurt Ansiklopedisi 1982, (6), 4471-4484; Erinç, 1953; Ceylan, 2008).

Tarih Öncesi Çağlarda Kuzeydoğu Anadolu

Paleolitik Çağda Kuzeydoğu Anadolu

Coğrafi yapısı dolayısıyla doğal geçitler dışında çevresindeki bölgelere kapalı olan Kuzeydoğu Anadolu'da yer alan, Erzurum'da Paleolitik Çağ aletlerine, Kars'ta Paleolitik ve Epipaleolitik döneme tarihlenen yerleşmelere ve buluntulara rastlanılmıştır. Erzincan'da ise bu döneme tarihlenen ne buluntuya ne de yerleşim yerine henüz rastlanmamıştır.

Paleolitik Çağ araştırmalarının pek az yapıldığı Erzurum ve çevresine ait çalışmaların hemen hepsi Kökten tarafından gerçekleştirilmiştir. Çevredeki ilk buluntuyu ise Alot tespit etmiştir. Alot, bu aleti 1942'de Erzurum'un

doğusunda, Erzurum-Hasankale yolunun 20–25. km'sinde, Yukarı Çakmak köyünün kuzeybatısında, söz konusu karayolundan 300 m. kadar güneyde ve yola dik duran kurumuş bir dere yatağının yamacında bulmuştur. Ayrıca Erzurum'un 20 km kuzeydoğusunda, Dumlu yakınlarında volkanik taş yataklarının bulunduğu ve bunların bir işleme yeri olarak kullanıldığı ve böylelikle Erzurum ve çevresinin Alt Paleolitik Çağ'dan itibaren iskân gördüğü artık kabul görmektedir.

Bu dönemde Erzurum yakınlarındaki bu dönemi aydınlatan en önemli buluntu yeri Erzurum-Hasankale'dir.

Erzurum il merkezinin doğusunda, Erzurum- Hasankale karayolunun, Erzurum merkezinden itibaren 20- 25 km ilerisinde, Yukarı Çakmak Köyü'nün kuzeybatısında, karayolundan 300 m kadar güneyde ve yola dik duran kurumuş bir derenin yamacındadır. Alot tarafından tesadüfen, olasılıkla bir gezi sırasında Paleolitik alet bulunmuştur. Daha sonra bu aleti gören Şenyürek tarafından yayınlanmıştır. Şenyürek, bu aletin bir yüzü işlenmiş uç kazıyıcı olarak yapılmış daha sonra yan kazıyıcı olarak kullanıldığını ve tıpsel olarak Levalloisien özellikler taşıdığını ifade etmektedir. Alet volkanik bazalttan yapılmıştır. Yalnız bir yüzü işlenmiştir. Boyutlarının 10.3x 5.7x 2,2 cm olduğu bildirilmektedir. Bu alet yakın bir zamanda kırılmış olarak bulunmuştur (Harmankaya-Tanıdı, 1996: Erzurum- Hasankale). Araştırmalar sonucunda Erzurum-Hasankale buluntuları Orta Paleolitik Çağ'a tarihlendirilmiştir.

Kars ve çevresinde ise Paleolitik Çağ ve sonrasına ait verilerin büyük bir çoğunluğu Kökten tarafından gerçekleştirilmiştir (Bingöl, 2003: 17).

Kars ve çevresindeki Alt Paleolitik Çağ'a ait yerleşme yerleri ve buluntular şunlardır; Ağzıaçık, Ani Çevresi, Cilavuz ve Tombultepe'dir.

Ağzıaçık yerleşmesi (Kökten, 1943a: 602; Kökten, 1944a: 472; Kökten, 1953: 196; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Ağzıaçık; Ceylan, 2001a: 29; Bingöl, 2003: 17) Kars il merkezinin kuzeyinde Susuz İlçesi'nin yaklaşık 6-7 km. kuzeydoğusunda yer alır. Ağzıaçık veya Azacık Köyü'nün yanından akan aynı adlı derenin batısındaki düzlüktür. (Harmankaya-Tanıdı, 1996: Ağzıaçık; Bingöl, 2003: 17). Kökten 1952 yılında Kars ili çevresinde gerçekleştirdiği yüzey araştırmasında Ağzıaçık Suyu adlı derenin civarında Paleolitik Çağ'a tarihlediği yontma taş aletleri bulmuştur (Kökten, 1953: 196). Kökten Ağzıaçık Suyunda bulduğu aletler hakkında çok az bilgi aktarmaktadır. Bulduklarından biri bazalttan yapılmış, çok güzel işlenmiş, oval biçimli bir iki yüzeyli el baltasıdır. Bu balta ucundan biraz kırılmış olarak ele geçmiştir. Kökten bulduğu bu baltayı Acheulléen tip olarak, Tomsy ise bu aleti Üst Acheulléen olarak tanımlamışlardır. Aynı yerde bulunan bir başka yontma taş alet ise yine bazalttan yapılmış Orta Paleolitik Çağ'a tarihlenen Moustérien tipinde, çok

aşınmış bir uçtur. Ağzıaçık Suyu Paleolitik Çağ'ın Alt Paleolitik ve Orta Paleolitik dönemlerine tarihlendirilmektedir (Harmankaya-Tanıdı, 1996: Ağzıaçık Suyu; Bingöl, 2003: 17).

Bölgedeki bir başka yerleşme olan Ani Çevresi, (Kökten, 1943a: 120; Kökten, 1948: 197–198, 203; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Ani Çevresi; Ceylan, 2001a: 29; Bingöl, 2003: 18) Kars il merkezinin kuş uçuşu 42 km. doğu-güneydoğusunda, Digor İlçesi'nin kuzeydoğusunda, Ani (yeni ismi Ocaklı) Köyü'ndeki Ani antik yerleşmesinin yakınındaki mağaraların önünde, dereye yakın kısımdadır. Kökten, dereye yakın kısımlarda doğal mağaraların olduğunu bildirmekle birlikte de bu mağaralar hakkında fazla bir şey söylememektedir (Kökten, 1948: 198; Kökten, 1975: 100). Kökten'in 1942 yılında Ani Harabeleri civarında yaptığı araştırmada bir adet yontma taş alet ele geçmiştir (Harmankaya-Tanıdı, 1996: Ani Çevresi; Bingöl, 2003: 18). Ani civarında bulunan ve Şelleen olduğu bildirilen el baltası çok incelmış ve yıpranmıştır. Yüksekliği 107, genişliği 77 ve kesimi 25 mm çapında olan bu el baltası her alette olduğu gibi yüksekliğinden ziyade kesitten kaybetmiştir. Kökten'in yaptığı araştırmada bu el baltasının hammaddesinin püskürük taşlardan olduğu anlaşılmıştır. Bu buluntulardan yola çıkarak, Ani Çevresi Paleolitik Çağ'ın Alt Paleolitik dönemine tarihlendirilmiştir (Kökten, 1948: 198).

Alt Paleolitik Çağa tarihlendirilen bir diğer yerleşme Susuz İlçesi yakınlarındaki Cilavuz'dur (Kökten, 1944a: 472; Kökten, 1948: 197–198; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Cilavuz/Susuz; Ceylan, 2001a: 29; Bingöl, 2003: 19). Bu alan Kars İl merkezinin kuş uçuşu 20km kuzeyindeki Susuz İlçesi'nin hemen kuzeydoğusundaki Cilavuz Deresi'nin kuzey düzlükleridir. Bu buluntu yeri arkeoloji literatüründe bazı yerlerde Susuz olarak geçmektedir. Yontma taş buluntular açısından zengin olan bu yöre, Kökten'in 1942 yılı incelemeleri sırasında tespit edilmiştir. Bu araştırmaları sırasında Kökten, Susuz İlçesi'nin civarındaki bu düzlüklerde bazalittan yapılmış 12,0 x 7,7 x 4,0 cm boyutlarında iki yüzeyli el baltası bulmuştur. Bu iki yüzeyli hakkında ayrıntılı bir bilgi verilmemekle beraber Chelleen- Acheuleen tipinde olduğu bildirilmektedir. Alet olasılıkla Cilavuz Suyu'nun yukarılarından sürüklenerek gelmiştir. Buluntunun resmi veya çizimi Kökten tarafından yayınlanmamıştır. Yakın çevrede başka alet ve artıkların var olup olmadığı da bilinmemektedir. Kars yöresi özellikle Paleolitik Çağ bakımında araştırmaya açık yörelerden biri olma özelliğini korumaktadır. Araştırmalar sonucunda elde edilen bulgular Cilavuz/Susuz yöresinin Alt Paleolitik Çağ'a tarihlendiğini işaret etmektedir (Kökten, 1948: 203; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Cilavuz/ Susuz; Bingöl, 2003: 19).

Bu döneme tarihlenen bölgedeki son yerleşme, Kağızman ilçesi yakınlarında Aladağ eteklerindeki Tombultepe'dir (Harmankaya-Tanıdı, 1996: Tombultepe; Bingöl, 2003: 19–20; Ceylan, 2001a: 29). Kars il merkezinin

güneyinde, Kağızman İlçesi'nin batısındaki Aladağ'ın doğu eteklerinde Yazılıkaya kaya resimlerinin yaklaşık 6 km güneyinde Tombultepe adı verilen alanın yamaçlarındadır. Kökten'in 1969 yılında Camuşlu Köyü civarındaki kaya resimlerini saptamaya dönük yüzey araştırması sırasında tespit edilmiştir. Kökten, bazaltdan yapılmış Chelleen tipte iki yüzeyliler (el baltaları) ve iri yonga aletler bulmuştur. Araştırmalar sonucunda elde edilen kaynaklar Tombultepe bölgesinin Alt Paleolitik Çağ'a tarihlendiğini işaret etmektedir (Harmankaya-Tanıdı, 1996: Tombultepe; Bingöl, 2003: 19).

Bu yörede Orta Paleolitik Çağ'a ait yerleşmeler ise Kars il merkezi yakınlarında Borluk Deresi vadisindeki Borluk Deresi (Kökten, 1943a: 120; Kökten, 1948: 198, 199; Kökten, 1943b: 608; Kökten, 1953: 196; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Borluk Deresi; Ceylan, 2001a: 29; Bingöl, 2003: 23 vd) ve Kağızman ilçesi Camuşlu köyü yakınlarındaki Kurbanğa Mağarası'dır (Pehlivan, 1984: 30; Ceylan, 2001a: 29; Bingöl, 2003: 25-26).

Kars il merkezinin yaklaşık 17-18 km güneydoğusundaki Borluk Deresi'nin oluşturduğu vadideki buluntu yeridir. Bu buluntu yerleri arkeoloji literatürüne Borluk, Mağaracık ve Azatköy buluntu yerleri olarak geçmiştir. Borluk vadisi boyunca yer alan tüm bu buluntu yerleri birbirlerine çok yakın ve ilişkili olduğu için Borluk Deresi'nden çıkarak Borluk Deresi adıyla bu çalışmaya alınmıştır (Harmankaya-Tanıdı, 1996: Borluk Deresi; Bingöl, 2003: 23). 1942 yılında Kökten, Kars ili sınırları içinde gerçekleştirdiği yüzey araştırmasında Borluk Deresi Vadisi boyunca üç yerde yontma taş aletler toplamıştır. Bunlardan birincisi derenin üst kısmında, Borluk Köyü yakınlarında yer alan kaya sığınaklarının önü ve derenin tabanındaki kum ve çakıl döküntüleri, ikincisi ise Mağaracık Köyü'nün yakınındaki kaya sığınaklarının önlerindeki alandır. Daha batıda Azatköy diye anılan üçüncü alan ile beraber Borluk Deresi'nde Kökten'in yoğun bir araştırma yaptığı anlaşılmaktadır. Kökten'in araştırmasında, Borluk Deresi vadisinin üst kısmında, Borluk Köyü yakınında, ikisi bazaltdan, bir tanesi andezitten olduğunu söylediği kazıyıcı uç ve yan kazıyıcılar bulunmuştur. Bu buluntular Mousterien tipindedir. İkinci yer yaklaşık olarak birincisinden 7 km uzakta olan Mağaracık Köyü'dür. Bu köyün yakınında da gene Mousterien tipinde obsidyen aletler bulunmuştur. Sonuncu ise Azatköy ya da Dündartepe adlı köyün yakınında, Borluk Vadisi'nin Azatköy'e doğru olan uzantısında ele geçirilen obsidyenden yapılmış alettir. Bu alet Kökten'in vadinin yukarısında bulunduğu diğer aletlere çok benzemektedir. Tümü Orta Paleolitik Çağ'a tarihlendirilmiştir (Kökten, 1944b: 668-669; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Borluk Deresi; Bingöl, 2003: 23).

Kars il merkezinin güneyinde, Kağızman İlçesi'nin kuzeybatısında yer alan Kötek Bucağı'na bağlı Camuşlu (Camışlı) Köyü'nün güneybatısında,

Aladağ'ın doğu yamacında, Tombultepe yakınındadır. Kökten, mağaranın tam yerini bildirmemektedir. Kurbanğa Mağarası'nın dış yüzünde ve tavanında, Yazılıkaya'daki resimlerden farklı bir teknikle çizilmiş, birkaç tanesi dövülerek şekillendirilmiş keçi, ağ ve ağaç kazıklı tuzaklar, kaytan kement şekilleri, oklanmış basit keçi resimleri tespit edilmiştir. Bu resimlerin Paleolitik Çağ'da yapılmadıkları kesindir. Mağarada 1969'da Kökten yönetiminde bir sondaj açılmıştır. Bu kazıda Üst ve Orta Paleolitik Çağ taş aletleri ve bu döneme ait ocak yerleri ortaya çıkmıştır. Bulunan aletler hakkında ayrıntılı bilgi verilmemektedir (Harmankaya-Tanıdı, 1996: Kurbanğa Mağarası; Bingöl, 2003: 25). Kurbanğa Mağarası ile kaledeki dağınık kayalar üzerine çizilen bu basit motiflerin M.Ö. 15.000-7.000 yılları arasına ait olduğu ve Geç Neolitik ve Eski Tunç Çağı'na tarihlendiği düşünülmektedir. Bu resimlerden bölgenin o zamanlarda toplayıcılığa ve avcılığa elverişli, çayırılık ve ormanlıkla kaplı olduğu anlaşılmaktadır (Kökten,1975:104; Bingöl, 2003: 25). Bu araştırmaların sonucuna göre, Kurbanğa Mağarası Orta ve Üst Paleolitik Çağ'a tarihlendirilmiştir (Harmankaya-Tanıdı, 1996: Kurbanğa Mağarası).

Bölgede Üst Paleolitik Çağa ait tek yerleşme vardır. Bu yerleşme de Camuşlu Köyü sınırları içerisinde kalan Yazılıkaya'dır (Pehlivan, 1984: 30; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Yazılıkaya; Ceylan, 2001a: 30; Bingöl, 2003: 30 vd). Kars il merkezinin güneyindeki Kağızman İlçesi'nin kuzeybatısında, Kötek nahiyesine bağlı Camuşlu Köyü'nün batısında, Aladağ'ın doğu eteklerinde, Elmalı Yaylası'nda, Yaylaaltı Mevkii denilen kısımdadır. Kaya resimlerinin olduğu kütle bazalttandır. 1966 yılında Kökten tarafından araştırılan ve büyük panonun altındaki düzlüklerde olasılıkla Üst Paleolitik Çağ'a tarihlenebilecek obsidyen kalemler ve taştan küçük döğeciler ve yontma taş aletler toplanmıştır. Yazılıkaya'da 1969 yılında, panonun olduğu kayalığın dibinde küçük bir deneme sondajı yapılmıştır. (Harmankaya-Tanıdı, 1996: Yazılıkaya; Bingöl, 2003: 30 vd). Büyük panoda 13 bouquetin, 54 erkek, 11 dişi, 12 yavru geyik (cervus elaphus) ve insan resimleri vardır. Küçük panoda ise 7 erkek, 3 baş dişi geyik, 3 insan, bir eşek şekli bulunmaktadır (Kökten, 1975: 103-104). İnsan figürlerinden birinin elinde yayı hatırlatan bir nesnenin bulunduğu görülmektedir. Kökten panonun alt kısımlarında üsttekileri bozan daha yeni resimlerin varlığından bahsetmektedir. Kökten panoların ön kısmında ve çevrede yüzey araştırması sonucunda bulunduğu ve Üst Paleolitik Çağ'a tarihlendiği alet ve artıkların buradaki varlığına dayanarak resimleri de Üst Paleolitik Çağ'ın sonuna koymaktadır. Kökten, bu aletler hakkında ayrıntılı bir bilgi vermemektedir. Panolardaki resimler ise yontma taş aletlerin bulunuşuna dayanarak Üst Paleolitik Çağ'a tarihlenmektedir (Kökten, 1975: 103-104; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Yazılıkaya; Bingöl, 2003: 30 vd).

Epipaleolitik Çağda Kuzeydoğu Anadolu

Türkiye’de yaşandığı anlaşılan Epipaleolitik (Mezolitik) Çağ’ın Kuzeydoğu Anadolu’da yaşandığına dair kesin bilgilerimiz olmamakla birlikte çalışma alanının sadece Kars ve çevresine ait bazı veriler bulunmaktadır. Bölgedeki ilk araştırmaları başlatan Kökten’e göre, Kars çevresinde bulunan iki mikrolit alet (Kökten 1948: 199; Kökten 1953: 199) Epipaleolitik Çağ’a aittir. Bölgede gerçekleştirilen yeni araştırmalara göre ise Hasçiflik Köyü yakınlarında ele geçen bazı buluntular bu döneme tarihlendirilmektedir (Bingöl 2003: 35).

Kökten’in önceki yıllarda yaptığı yüzey araştırmaları ışığında 1990’lı yıllarda Özbek ve Yükmen’in gerçekleştirdiği yüzey araştırmaları sırasında Kars’ın Hasçiflik Köyü’ne giderken yolun 5. km.sinde Diktaş Tepe denilen yerde Kökten’in araştırmalarında geçmeyen bir tepenin yamacında çok sayıda çakmaktaşı ve obsidyenden çekirdek, alet ve mikrolit aletlere rastlanmıştır. Araştırmacılar, aletlerin genel görünüşleri ve teknolojik özellikleri nedeniyle Epipaleolitik Çağ’a ait olabileceğini belirtirler. Tepenin sadece güneydoğu yamacında bir tarlada bu aletlere rastlanmış olmasını, buranın bir kamp yeri olabileceği olasılığına bağlamaktadırlar (Özbek-Yükmen 2000: 114-115; Bingöl, 2003: 35).

Kuzeydoğu Anadolu’nun çalışma kapsamına giren merkezlerinde, nedeni bilinmeyen sebeplerden ötürü Epipaleolitik Çağ’dan Kalkolitik Çağ’a kadar yerleşim kesintiye uğramaktadır. Belki de araştırmaların azlığından kaynaklanan bu durum bölgede yapılacak çalışmaların artması ile değişebilir.

Kalkolitik Çağ’da Kuzeydoğu Anadolu

Kuzeydoğu Anadolu’nun çalışma sahasına giren tüm merkezleri Kalkolitik Çağ’da yoğun bir iskâna uğramıştır. Kalkolitik Çağ’da, Paleolitik ve Epipaleolitik Çağ’a nazaran bölgedeki yerleşmelerin sayısında da ciddi bir artışa rastlanır. Bu durum bölgedeki nüfus artışına paralel olarak gelişmiş olabilir.

Kuzeydoğu Anadolu’nun çalışma kapsamına giren bölgelerinden biri olan Erzincan ve çevresinin Paleolitik ve Epipaleolitik Çağ’na dair herhangi bir bilgimiz yoksa da bölgenin Kalkolitik Çağ’dan itibaren iskân görmeye başladığını mevcut veriler ışığında söyleyebiliriz.

Erzincan çevresindeki bu döneme ait yerleşmeler, Başbudak ve Harabetepe Kaleleridir.

Erzincan İli’nin Tercan İlçesi’nin 60 km. güneydoğusunda Başbudak Köyü’nün Sağır Kom Mezrası’nda bulunmaktadır. Mezranın hemen güneyinde yükselen bir tepe üzerindedir. Kalenin hemen güneyinde bir vadi uzanmaktadır. Kuzey-güney doğrultulu olan kalenin tüm duvarları yıkılmıştır.

Kale taşları genelde alt tarafta büyük, üst tarafta küçüktür. Şirinlikale'ye yakın bir konumda olan kalenin erken döneme ait olduğuna şüphe yoktur. Bölge hem doğal yolların hem de suyollarının kesişme noktasındadır. Kalenin doğusundan geçen doğal yol Tercan'ı Erzurum'un Çat İlçesi'ne bağlamaktadır. Kale bu yolu kontrol altında tutmaktadır. Kaleden elde edilen çanak-çömlekler, Geç Kalkolitik, İlk Tunç ve Demir Çağı'na aittir. Stratejik konumu nedeni ile tarihin her döneminde kullanıldığı anlaşılmaktadır (Ceylan, 2008: 289).

Erzincan ve çevresinde bu döneme tarihlenen son yerleşme ise Harabetepe'dir. Erzincan ili Tercan İlçesi Güzbulak Köyü'nün yaklaşık olarak 2 km. kadar kuzeydoğusunda, Tercan Barajı'nın hemen doğusunda yer almaktadır. Deniz seviyesinden yaklaşık olarak 1702 m. yükseklikte bulunmaktadır. Harabetepe Kalesi bulunduğu doğal tepenin yapısına uygun sur duvarları ile çevrilmiştir. Ancak surlar çok fazla tahrip olmuştur. Günümüzde sadece kalıntıları vardır. Kale, kuzey-güney doğrultuludur. Birçok kalede olduğu gibi burada da kaçak kazı izlerine rastlanılmaktadır. Kalede çok zengin Geç Kalkolitik Çağ, İlk Tunç Çağı, Erken Demir Çağı ve Orta Demir Çağı keramikleri bulunmaktadır. Harabetepe Kalesi uzun bir vadinin başlangıç noktasında kurulmuş stratejik bir kaledir. Kuzeyinde bulunan dağın kuzey bölümünde Erzurum'un Aşkale İlçesi'ne bağlı köyler yer almaktadır (Ceylan, 2008: 287).

Kuzeydoğu Anadolu'da Kalkolitik Çağ'a tarihlenen yerleşmelerin tümü Karaz Kültürü dediğimiz gerek keramiği gerekse mimarisi ile dikkati çeken ve Transkafkasya'dan Filistin'e, Malatya-Elazığ bölgesinden Kuzey Batı İran'a kadar yayılan önemli bir kültürün parçasıdır.

Çalışma alanının bir başka bölgesi olan Erzurum ve çevresinde Karaz Kültürüne ait yerleşmeler ise şunlardır. Büyük Tuy Höyük, Çiğdemli Höyük, Güzelova, Karaz Höyük, Pulur, Puruttepe Kalesi, Saksı Höyük ve Tepecik Höyük'tür. Ancak bu kısımda adı geçen yerleşmelerin en önemlileri ve Karaz Kültürünün ilk örnekleri olan Güzelova, Karaz ve Pulur'a değinilecektir.

Erzurum ve çevresinin bu dönemine ışık tutan ilk yerleşme Erzurum il merkezinin 15 km kuzeydoğusunda, Dumlu Beldesi'ne bağlı Güzelova Köyü'nün içinde yer alan Güzelova Höyüğüdür. Günümüzde 12.5 m yüksekliğinde olan höyük oldukça tahrip edilmiştir (Ceylan, 2008; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran, 1998: Güzelova). 1961 yılında Koşay ve Vary yönetiminde kazılmış ve MÖ. 4. bin yılsonu ile 3. bin yıla tarihlenen Karaz türü bezemeli ve bezemesiz çanak çömlekler ele geçmiştir (Koşay 1964, 91-94.; Koşay-Vary 1967, 5-26; Koşay 1974, 54).

Güzelova höyüğü baştanbaşa Prehistorik bir yerleşme yeridir (Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran, 1998: Güzelova).

Güzelova'da MÖ. 4. Bin yıl devresinde, özellikle Kalkolitik'te tek renkli "monochrom" elle yapılmış özel çanak çömlek yanında taş ve kemik kültürü hâkimdir. Bu ikisi ayrı ayrı değil aynı zamanda gelişmiştir. Taş eserlerin çoğunluğu obsidyendendir. Maden eserler balta, mızrak ucu, halka şeklindedirler. Başlı delikli çuvaldızlar, bu devir insanların dokudukları kumaş ve derileri dikmeye yararmış olmalıdır. Kemik eserler arasında çatal uçlu ok sapı ile cetvel şeklinde ve tarak gibi işlenen kaburga kemiği dokuma ile ilgili aletler olabilir. Güzelova'nın hayvancılık ve çiftçilik ile geçinen sakinlerinin giyimlerini yün ve deriden hazırladıkları, çanak-çömleklerini imal ettiklerini; ağaç kamaş ve kerpiçten taş temeller üzerine soğuk iklime mukavemetli basit ev ve ahırları yaptıklarını; et, süt, buğday, arpa ile oldukça iyi beslendiklerini; oymaklar halinde sosyal bir düzene bağlı olarak yaşadıkları tahmin edilmektedir. Kullandıkları aletler çoğunlukla taş ve kemikten olmasına rağmen bu insanların yeni buluşlarla gelecek nesillere öncülük ettikleri düşünülmektedir (Koşay- Vary, 196: 6-7-8 vd; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998: Güzelova).

Erzurum ve çevresinin hem iskân özellikleri hem de Kalkolitik Çağ'ı hakkında bilgi veren bir başka yerleşme Karaz Höyük'tür. Karaz Höyük, sadece Anadolu'nun kuzeydoğusu için değil geneli için çok önemlidir ve yukarıda bahsedilen Karaz Kültürüne adını veren bir yerleşmedir.

Erzurum'un 16 km. kuzey-batısında, Ilıca ilçesinin 5 km. kuzeyinde Kahramanlar köyü sınırları içerisinde, 16 m. yüksekliğinde ve 200 m çapındadır (Ceylan, 2008: 70; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998: Karaz).. Güneyde Karasu Irmağını gören Karaz Höyüğü bugün tamamen tahrip olmuş durumdadır. Türk Tarih Kurumu adına Koşay ve Turfan tarafından 1942 ve 1944 yıllarında yapılan kazılarda, Kalkolitik Çağdan Bizans dönemine kadar uzanan 15 yapı katı tespit edilmiştir. 8. ve 12. yapı katları yangın geçirmiştir. Prehistorik höyüğün hemen hemen her katında bol miktarda obsidyen, tek renkli ve geometrik süslemeli çanak-çömlek ele geçmiştir (Koşay-Turfan 1959, 339-413.; Koşay 1974, 53.; Koşay 1984, 7, 14-15, 28-30.; Arsebük 1974, 11 vdd.; Pehlivan 1984, 12, 33-34.; Pehlivan 1990, 170-171.; Ceylan 2001b, 71-82.; Güneri 1987.; 48-50.; Güneri 1992, 152-153.). Karaz'da yapılan kazılarda maden eserlerde bulunmuştur. Bunlar arasında hançerler, bıçaklar, baltalar, mızrak uçları ve iğneler vardır (Koşay-Turfan 1959, 376-377.; Koşay-Vary 1964, 19-20.; Yakar 1985, 302.). Bu eserlerin benzerlerine az olmakla beraber Pulur kazılarında da rastlanmıştır. Kazılarda çıkarılan Karaz keramiği tek renkli, elde yapılmış ve genellikle siyah renklidir. Ancak çok pişirilmiş olanlarında koyu kırmızı renk göze çarpar. Köylüler tarafından yıllar boyu tahrip edilen höyük, bölgedeki Geç Kalkolitik çağa ait en önemli yerleşme yerlerinden biridir. Karaz höyük, İlk Tunç Çağı boyunca da varlığını sürdürmüştür. Erzurum ve

çevresinden, neredeyse tüm Doğu Anadolu'ya yayılan, Anadolu'nun diğer bölgelerinden tamamen farklı bir gelişim izleyen ve doğuda Trans-Kafkasya'dan İran Azerbaycan'ındaki Urmiye Gölüne, batıda Divriği-Kangal yörelerinden Malatya-Elazığ bölgesine, güneyde Kahramanmaraş ve Amik ovasından Filistin'e ve kuzeyde Karadeniz Dağlarına kadar yayılan bir kültüre adını vermesinden dolayı da ayrıca önem kazanır (Ünsal, 2006b: 84).

Erzurum ve çevresinin hem iskân özellikleri hakkında bilgi veren ve çalışmanın bu kısmına konu olan son yerleşme Pulur Höyük'tür. Erzurum'un 20 km. güneybatısında ve Ömertepe köyü sınırları içerisinde yer almaktadır. Höyükte 1960 yılında Atatürk Üniversitesi adına Koşay ve Vary tarafından kazı yapılmıştır (Koşay 1962, 25-28.; Koşay 1964, 91-94.; Koşay-Vary 1964, 5-53.; Koşay 1974, 54.; Koşay 1984, 7-8.; Arsebük 1979, 83.; Pehlivan 1984, 12, 33-34.; Pehlivan 1990, 170-171.; Ceylan 2002 168.; Güneri 1987.; 54-58.; Güneri 1992, 153-155.). M.Ö. 4. binyıla kadar uzanan Prehistorik eserler 4 yapı katı tarafından temsil edilir. Pulur höyükte ele geçen arkeolojik malzeme Karaz kültürünün devamı niteliğindedir. Yani Yiv-oluk (insize) tekniği ile yapılmış tek renkli keramikler Pulur'da da varlığını sürdürür. Höyükte MÖ. II.-I. bine ait kalıntılar hakkında net bilgile yoktur. Ancak Erken Demir Çağa ait çok silik bir tabakaya rastlanmıştır. Ayrıca Pulur höyükte çok sayıda obsidyen aletlere rastlanmıştır. Obsidyen aletlerin Pulur'un batısındaki dağ yamaçlarından getirildiği ve yerinde imal edildiği belirtilmektedir (Kökten 1952, 3-4.). Bunun yanında çakmaktaşı bıçaklar, öğütme taşları ve maden orakların bulunması yörede tarımın yapıldığının en önemli kanıtıdır (Koşay-Turfan 1959, 377-378.; Ayrıca, Pulur'da Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağına ait tabakalarda yanık hububata, birinci derecede tarım kanıtı sayılan orak ve öğütme taşlarına rastlanıldığı belirtilmektedir. Bk., Koşay 1964.). Ayrıca höyüğe yakın bir konumda dağlık bir alanda obsidyen yataklarının varlığı da bilinmektedir (Ceylan 2002, 168; Ünsal, 2006: 84-85).

Kuzeydoğu Anadolu'nun Kalkolitik Çağ'da iskân gördüğünü gösteren ve çalışma alanına giren son bölge Kars ve çevresidir. Kars ve çevresinde Kökten tarafından başlatılan ve Ceylan tarafından sürdürülen çalışmalar artık yeterli bir düzeye erişmiştir. Kars ve çevresinin Kalkolitik Çağı'nın aydınlatılmasına katkı sağlayan yerleşmeler ise şunlardır; Mağaracık-E Mağarası, Baykara Karız Yerleşmesi, Carcı ve Carcı 2 Yerleşmesi'dir.

Kars ve çevresinin Kalkolitik Çağ'da da iskân gördüğünü kanıtlayan ilk yerleşme Mağaracık-E Mağarası'dır. Bu alan Kars il merkezinin 17 km güneydoğusundaki Mağaracık Köyü'nün bulunduğu Borluk Vadisi'nde yer almaktadır. 1942 yılında Borluk Vadisi'nde araştırma yapan Kökten, Mağaracık Köyü'nün çevresinde birçok kaya sığınağı ve mağara tespit ettiğini bildirmiştir. Kökten bunlardan E Mağarası olarak tanımladığı mağaranın ön seki ve iç

tabanında gerçekleştirdiği kazıda, hiçbir ayrıntılı bilgi vermeden, Kalkolitik Çağ bulguları ele geçirdiğinden ve bu bulgular içindeki yontma taş endüstrisinde obsidyen kullanıldığından bahsetmektedir (Harmankaya-Tanıncı-Özbaşaran, 1998: Mağaracık- E Mağarası).

Kars ve çevresinin Kalkolitik Çağ'da da iskân gördüğünü kanıtlayan ikinci yerleşme Baykara Karız Yerleşmesi'dir. Kars İli'ndeki Karız Yerleşmesi, Selim İlçesi'nin, Baykara Köyü'nün 1,5 km. güneyinde yer almaktadır. Baykara Deresi yerleşmenin kuzeyinden başlayarak batısını dolaşıp batıya doğru akmaktadır. Yerleşme derenin hemen üstünde yer alan kayanın üzerine kurulmuştur. Ana kayanın üstü düzeltilmiştir. Yerleşmenin doğu eteğinde sur kalıntıları bulunmaktadır. Yerleşmeden dereye çok sayıda sur duvarı taşlarının yuvarlanmış olduğu anlaşılmaktadır. Yerleşmenin batı kesiminde ana kayaya açılmış sur duvarı temelleri görülmektedir. Yerleşmenin kuzey kesimini düzlük oluşturmakta olup bu bölümde günümüzde tarım yapılmaktadır. Yerleşmeye ait mimari kalıntılar tahrip edilmiştir. Karız'da çok sayıda kaçak kazı yapılmış olduğu yapılan incelemelerden anlaşılmaktadır. Toplanan keramik verileri bu yerleşmenin Geç Kalkolitik, İlk Tunç, Demir ve Orta Çağ'da iskâna uğradığını gösterir (Ceylan, 2008: 310).

Kars ve çevresinin Kalkolitik Çağ'da da iskân gördüğünü kanıtlayan bir başka yerleşme Carcı'dır. Kars ilinin Arpaçay İlçesi'ne 6 km. uzakta bulunan Carcı Köyü'nün kuzeydoğusunda yer alan Carcı Yerleşmesi 1906 m. yüksekliktedir. Bölgenin en yüksek tepelerinden birinin üzerine kurulan yerleşme İlk Tunç çağı özellikleri taşımaktadır. Dar bir vadinin üzerinde kurulan yerleşme çevreye hâkim bir konumdadır. Çıldır Gölü'nden gelen sular yerleşmenin güneyinden geçerek Arpaçay Hidroelektrik santraline ulaşmaktadır (Ceylan, 2008: 218).

Kars ve çevresinin Kalkolitik Çağ'da da iskân gördüğünü kanıtlayan son yerleşme ise Carcı 2'dir. Kars ilinin Arpaçay İlçesi'ne 6 km. uzaklıkta yer alan Carcı Köyü'nde 1834 m. yükseklikte bulunan yerleşme Carcı Deresi'nin hemen doğu kenarına yapılmış oval planlı yapıları bulunan bir yerleşmedir. Yerleşme taş dam olarak isimlendirilen ve en yakın örneklerini Çıldır Akçakale'de gördüğümüz yapıların bir benzeri olarak karşımıza çıkmaktadır (Ceylan, 2008: 218).

Sonuç

Kuzeydoğu Anadolu tarih öncesi çağların tümünde yerleşme görmüştür. Bölgede en erken iskân Paleolitik Çağ'da başlamıştır. Mezolitik Çağ'da devam eden bu iskân hareketliliği, Neolitik Çağ'da bilinmeyen sebeplerden ötürü kesintiye uğramışsa da sonraları Kalkolitik ve Tunç Çağ'ında artarak sürmüştür.

Bölgede Kalkolitik Çağ'da başlayıp Tunç Çağı ile devam eden dönemde çok büyük bir coğrafyaya yayılan bir kültürün izlerine rastlanır. Bu kültür Karaz Kültürüdür.

Kuzeydoğu Anadolu, keramiği ve mimarisi ile ön plana çıkan bu kültürün çekirdek topraklarında yer alır, hatta kültür ismini kanaatimizce bu bölgedeki yerleşmelerin birinden alır. Karaz kültürüne ait örneklere, Transkafkasya, Kuzey Suriye, Filistin ve İran'dan daha eski bir zamanda ve yaygın olarak Kuzeydoğu Anadolu'da rastlanması bu görüşümüzü kanıtlar.

Kaynakça

Arsebük G. (1974). Altınova'da Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak-Çömlek Arasındaki İlişkiler Sorunu. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul.

Arsebük G. (1979). Altınova'da (Elazığ), Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak-Çömlek Arasındaki İlişkiler. *TTKong.* 8, 81-92.

Arsebük G. (1986). Altınova'da (Elazığ) Başlangıcından İlk Tunç Çağın Sonuna Kadar Kültür Silsilesi ve Sosyal Tabakalanma Sorunu. *TTKong.* 9. Ankara. 67-72.

Balkan K.- Sümer O. (1965). 1965 Yılı Ani Kazıları Hakkında Kısa Rapor. *Türk Arkeoloji Dergisi.* S: 14 (1-2). Ankara.

Bingöl A. (2003). *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi.* Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum.

Burney C.A. (1958). Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age. *AS VIII*, 157-209.

Ceylan A. (2001a). *Sarıkamış.* Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar. Erzurum.

Ceylan A. (2001b). 1999 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırmaları. *AST 18/II*, 71-82.

Ceylan A. (2002). 2000 yılı Erzincan ve Erzurum İleri Yüzey Araştırmaları. *AST 19/II*, 165-178.

Ceylan A. (2008). *Doğu Anadolu Araştırmaları (Erzurum- Erzincan- Kars – Iğdır, 1998-2008).* Erzurum: Güneş Vakfı Yayınları.

Erinç, S. (1953). *Doğu Anadolu Coğrafyası,* İstanbul.

Güneri S. (1987). Erzurum ve Çevresindeki Höyüklerin Yüzey Araştırması. *AST V/II*, 54-76.

Güneri S. (1992). Doğu Anadolu'da Yeni Gözlemler. *TAD* 30, 149- 195. Ankara.

Güneri S. (2002). 1987 Erzurum-Sos Höyük Kazıları ve 1985-1997 Yılları Arasında Erzurum Çevresinde Yapılan Arkeolojik Çalışmalar Işığında, Son Tunç-Erken Demir Çağında Doğu Anadolu-Kafkasya-Orta Asya Arasındaki Kültürel İlişkiler. *OLBA V. Mersin*, 1-58.

Harmankaya S. –Tanındı O. (1996). *TAY, Türkiye Arkeoloji Yerleşmeleri I, Paleolitik / Epipaleolitik*. İstanbul.

Harmankaya S. – Tanındı O. – Özbaşaran M. (1998). *TAY, Türkiye Arkeoloji Yerleşmeleri 3, Kalkolitik*. İstanbul.

Koşay H.Z. (1948). "Karaz Sondajı". *T. T. Kong. 3*. Ankara, 165-169.

Koşay H.Z. (1962). Pulur Kazısı, 1960. *TAD 11*. Ankara, 25-28.

Koşay H.Z. (1964). Pulur ve Güzelova (Erzurum Araştırmaları). *Atatürk Konferansları I*. Ankara. 91-94.

Koşay H.Z. (1974). Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi (Prehistor ve Protohistuarı). *Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı I*. Erzurum.

Koşay H.Z. (1984). *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*. Ankara.

Koşay H.Z.- Turfan K. (1959). Erzurum- Karaz Kazısı Raporu. *Belleten Dergisi*. 23(91). 349-413. TTK Basımevi. Ankara.

Koşay H.Z.- Vary H. (1964). *Pulur Kazısı*. 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu. Ankara.

Koşay H.Z.- Vary H. (1967). Güzelova Kazısı. *Atatürk Üniversitesi Yayınları*. No: 46 Fen Edebiyat Fakültesi Araştırmaları. Ser: 20. TTK Basımevi. Ankara. 6-10.

Kökten İ. K. (1943a). Doğu Anadolu Kars Bölgesinin Tarih Öncesi Araştırmalarına Dair İl Not. *DTCFD 1 (2)*. "119-121".

Kökten İ. K. (1943b). Kars'ın Tarihöncesi Hakkında İlk Kısa Rapor. *Belleten Dergisi 7 (27)*. 601-613.

Kökten İ. K. (1944a). Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt ve Çevresinin Yeri. *DTCFD 3 (5)*. 465-484.

Kökten İ. K. (1944b). Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları. *Belleten Dergisi*. 8(32), Ankara, 659- 680.

Kökten İ. K. (1948). Kars'ın Tarih Öncesi. *III. Türk Tarih Kongresi (Ankara 15- 20 194)*, Kongreye sunulan Tebliğler, 194- 204.

Kökten İ. K. (1952). "Anadolu Prehistorik Yerleşme Yerleri ve 1944-1948 Yıllarında Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları", *T. T. Kong. 4*, 195-209.

Kökten İ. K. (1953). "1952 Yılında Yaptığım Tarih Öncesi Araştırmaları Hakkında", *DTCFD 11/2-4*, 177-211.

Kökten İ. K. (1975). Kars Çevresinde Diptarih Araştırmaları ve Yazılıkaya Resimleri. *Atatürk Konferansları V. (1971- 1972)*. TTK Yayınları. Seri.17 Sayı: 5 TTK Basımevi. Ankara. 95- 104.

Lamb W. (1954). The Culture of North-east Anatolia and its Neighbours. *AS IV*, 21-32.

Özbek, O. – Yükmen, B. (2000), "1997 Yılı Kars, Ardahan, Iğdır İlleri Yüzey Araştırması", *TEAD 1*, Ankara, 111-118.

Pehlivan M. (1990). Karaz Kültürü ve Hurriler. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi 1 (1)*. Van, 168-176.

Sagona A. (1984). The Caucasian Region in the Early Bronze Age. *BAR International Series No: 214*. Oxford.

Ünsal V. (2006a). *Çoruh Havzası Tarihi ve Arkeolojik Yönüyle/ Bayburt- İspir-Yusufuli*. Trabzon.

Ünsal V. (2006b). "Aşkale ve Çevresinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6/37, Erzurum, 2006, 81-96.

Ünsal V. (2008). M.Ö. III. Binde Kuzeydoğu Anadolu. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 1(3), 396- 410.

Yakar (1985). The Later Prehistory of Anatolia. *The Late Chalcolithic and Early Bronze Age 2*. Oxford.

Yurt Ansiklopedisi (1982). Erzinçan. Anadolu Yayıncılık (4), İstanbul, 2587-2595.

Yurt Ansiklopedisi (1982). Erzurum. Anadolu Yayıncılık (4), İstanbul, 2679- 2692.

Yurt Ansiklopedisi (1982). Kars. Anadolu Yayıncılık (6), İstanbul, 4471-4484.